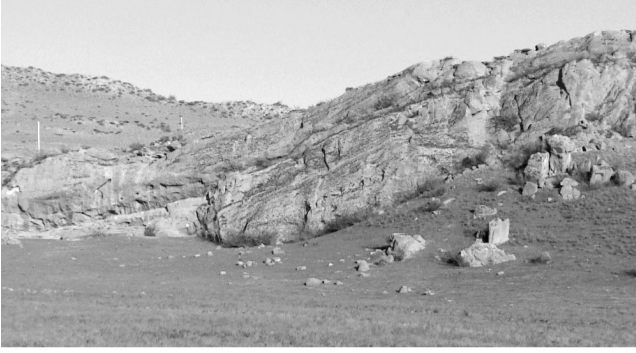

Qərbi Azərbaycanın sakral coğrafiyası

“Sağlam bədəndə sağlam ruh olar” deyimini təsadüfi yaranmayıb, ilahi - mistik duyğuların sözlə ifadəsinə çevrilməklə haqqın hökmü kimi ömür-həyat yaşamlarının, dünyadərkinin-özünüdərkin-ruhani təkmilliyin dəyər ölçüsü mənasını özündə əxz etmişdir. İnsan ruhdan asılı olduğu üçün bədənin sağlamlığı da ruh üzərində qurulub, ruhani ibadət (bütün anlam-larda) və ya qeyri-ruhani sürək məhək daşı kimi zamanı insan ömrünə çevirərək həyatı sonuclayır... Bu anda sağlam həyatın və sağlam ruhun dəyəri hamı tərəfindən eyni cür qiymətləndirilir... Keşke... Və haqqın hökmünə sarı üz tutulur... Ruh dünyasında...

Həyatımızı (cəmiyyət və dövlət quruluşu daxil) mənəvi-ruhani çərçivə ilə hüdudlayan bu ilahi-haqq ölçülərinin ümumi dəyərləri bəşəri mahiyyət daşısa da, özəl təməllərdən (anlam-lardan) də xali deyildir. Bunca, bəs, sağlam həyatın və mükəmməl irfani ruhun (kamil özünüdərkin) formalaşmasında sakral dünya-baxımının (dünyagörüşünün) dəyəri bütöv Azərbaycanın bir parçası olan Qərbi Azərbaycanın, əzəli-əski Oğuz-Türk və müsəlman bölgəsinin təbii-coğrafi şəraiti, xristianlığa qədərki, Alban inanlığı və erkən orta əsrlər dövrü dini dəyərlərinin təmsalında ilahi-səma-vi meyarlar necə ifadə olunub, hansı sakral-duyğusal, tarixi-maddi irs zənginliyi ilə fərqlənib, bunca təkamül mədəniyyəti (sivilizasiya) dəyərləndirilibmi? Axı, Qərbi Azərbaycanın bölgələrində yaşı 3000-5000 ilə çatan doğma yaşayış məskənlərimiz kifayət qədərdir (nümunə kimi Göyçə gölünün şərqindəki Güllüdəre, Zağalı... kəndlərinin əski qəbiristanlıqlarını, Dağ Borçalının yurd-yaylaq yerlərini göstərmək olar), xalqımızın Alban mədəniyyəti irsinin maddi abidələri hələ də qalmaqdadır (Paşalı nahiyəsinin Köçbəy kəndlərinin qəbirüstü abidələri bu baxımdan qiymətli mənbədir), məşhur dini-ibadət məkanları (Ağbaba-Sarıbaba xanəqahları) türk-müsəlman təkamülünün mərhələlərini ifadə edir.

Onların öyrənilməsi, tədqiq edilməsi, elmi-dini və nəzəri təhlillərinin aparılması məqsədi ilə “Qərbi Azərbaycanın sakral coğrafiyası”nın araya-ərsəyə gətirilməsi xüsusilə vacibdir.

Çünki, qartımış-qəvi (əbədi) düşmən dini-irfani irsimizin qarət edilməsi ilə yanaşı, tarixi-maddi abidələrimizə qarşı da “dini-irfani soyqırımı” yürütməyi unutmayıb.

Qərbi Zəngəzurun (ziyaret edilən Qazan-göl dağı, Qapan nahiyəsi, Cıbillı kəndində Sofu Məhəmməd ocağı, Xustup dağında Oğlanlıca piri, Yuxarı Pürülü kəndi yaxınlığında, “Qar yalı” yüksəkliyindəki “Qırqlar piri” (Qobustan bölgəsində, Ceyrankeçməz çayı hövzəsi və Qayıblar-Şayıblar dağı ətrafında da “Qırqlar piri” vardır), Həqəti kəndi üstündəki qədim qəbiristanlıq...), Dərələyəzin (Ü(İ)çmüəzin, eləcə də, Tərp kəndində Seyid Qasım ocağı...), Zəngibasarın (Sürməli nahiyəsinin Qaranamaz kəndi, Uluxanlı kəndində qədim məscidlər və qəbiristanlıqlar, Qara Həməzə kəndində Alban məbədləri, Qulucan kəndində və Zəngi çayı sahilində Ağdədə ocağı...), Dilican-Dağ Borçalının Sarıbaba (Molla Eyyublu, Qarakilsə kəndləri, Naltökən dağında Sarıbaba və “Ov dərəsi”ndə Hacı Xəlil baba ziyarətgahları, X-XI əsrə aid əski qəbiristanlıqlar, İlməzli kəndində Sufi xanəqahları), Ağrı dağı vadisinin (Ağbaba ibadətgahtı-

ğı və əski qəbiristanlığı...), Göyçənin (Zağalı, Ağkilsə kəndlərinin əski (e.ə. II-I minilliyə aid yurd-ocaq yerləri və ibadət məkanları...) müqəddəsliyinin, dini-ruhani, irfani-mistik dünyadərkinin və qavramının elmi-nəzəri əsaslarının və əxlaqi dəyərlərinin tədqiqi bu baxımdan tarixən zəruri olmuşdur ki, bu dini-ruhani zənginlik milli-mənəvi saxlan-əyərına (milli, tarixi və maddi

sərvətlər təmsalında) görə yüksək üstünlüyə malikdir.

Məhz bu baxımdan təsadüfi deyil ki, bütün sahələrdə türk-müsəlman zənginliyindən yararlanmağı (özününküləşdirməyi) XVIII əsrdən daha həyasızcasına qarşısına məqsəd qoymuş, “milli-etnik” amala çevirmiş mürtəce-dinsiz hay kilsəsi və ibtidai insan-hay sürüsü tərəfindən ümumilikdə Bütöv Azərbaycan hüdudlarında, eləcə də Qərbi Azərbaycan bölgəsində sakral sərvətlərimizə qarşı “dini-ruhani qəsb” əməlini yürütdüyündən “Qərbi Azər-

baycanın sakral coğrafiyası”nın tədqiqi XXI əsrdə xüsusi ilə vacibdir.

Dini-irfani ruhun əzəli qədimliyi, gərəkliliyi Qərbi Azərbaycanın müxtəlif mənşəli və çoxsaylı yer adlarının (antro, oro, etno, hidro, teo... toponimlərin) yaranmasına səbəb olmuş (Zəngibasar mahalında Hacı İlyas kəndi, Sürməli qəzasında Hacı Abbas kəndi, Dərələyəz mahalı, Paşalı nahiyəsinin Köçbəy kəndində Kilsə çayı, Haça dağından başlayan Hacı Şavaş bulağı, Köçbəy kəndindən 3 km aralıdakı Pənik dağlarında Hacı Fərhad yaylağı, “Gığı dərəsi”ndəki Yuxarı Pürülü kəndində Kilsə dərəsi, Qaraqoyunlu nahiyəsi, Toğluca kəndinin cənub-qərbində Ocaq dağı...) və etnomorfoloji mənşə-coğrafi tarixiliklə yanaşı, sırf köknəli dil, filoloji struktur və mənə etibarını ilə Oğuz-Türk dillərinin təsdiqini ifadə edir.

Sakral irs ocaqlarının Qərbi Azərbaycanda geniş şəbəkəsinin şaxələnməsini, yayılmasını (tarixən formalaşma mərhələlərinin zəruriliyi kimi) Oğuz-Türk tayfalarının minilliklərlə haqq tapınmalarını ehtiva edən dini inanclarının əskikliyi, dini mərasimlərinin fəlsəfi dəyərinin maddi ifadəsinin qorunub saxlanılması, ilkin milli memarlıq üslubunun ibadət və ziyarət ocaqlarında təcəllə etməsi, irfani təlimlərin davamlılığı... ilə yanaşı, həm də bölgənin əlverişli coğrafi mövqeyi və mürəkkəb ictimai-iqtisadi şəraiti ilə də əlaqələndirmək olar. Çünki istər Pəmbək çayı-Dilican vadisi boyunca şimal hissədən, istərsə də Göyçə gölü-Dərələyəz hövzəsi və cənubda Oxçuçay-Arazboyu yatağı boyunca bölgəni kəşib keçən beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət-karvan yollarının üstündə tikilən karvansaralar, eləcə də dini-təlim və ruhani-irfani məclislərin ocaqları olmuşdur ki, Qərbi Azərbaycanın ərəzindəki bu cür məkanlar əski-qədim tarixə malikdir, milli inanc irsimizin coğrafi yerləridir.

Əski milli-etnik köklərdən qidalanan türk-müsəlman anlamında bərəkətli və halal ticarətin artımı (genişlənməsi) irfani-ruhani təlimlərin, mistik qavramaların hökmü ilə bağlı olduğundan karvansaralar ilk növbədə ibadətqah, mənən durulmağa, ilahi haqqa qovuşmağa ayrılan məkan (zaman) dəyərini daşıyıb, istər Göyçə gölü hövzəsinin cənubunda, Qarabulaq-Keşişkənd yolu üstündə 2500 m yüksəklikdə Səlim aşırımında 1332-ci ildə tikilmiş (1326-cı ildə bünövrəsi qoyulmuş) Səlim karvansarayını olsun, istərsə də Arazboyu vadidə yerləşən, Mehri nahiyəsindəki XV əsr karvansarayını olsun... Yəni, xalqımızın bu kimi tarixi-maddi irsə qarşı dəyəri ilk növbədə ilahi haqq olan ruh bağlılığından və Qəlb sevgisindən doğmuşdur.

Odur ki, “Qərbi Azərbaycanın sakral coğrafiyası”nın tədqiqi, elmi-nəzəri, dini-irfani və xalqımızın mənəvi irs zənginliyi baxımından öyrənilməsi:

- Vətən sevgisinin, yurd-ocaq qorçuluğunun və türk-müsəlman mənəvi özülünün qorunması, dini-fəlsəfi təlimin bölgə dəyərlərinin qiymətləndirilməsi;

- bölgənin tarixi-coğrafi zənginliyinin, mənəvi-maddi mədəniyyət abidələrinin və ruhani-irfani dünyadərki baxışlarının (həyat-düşncə tərzinin) təkamül mərhələlərinin salnaməsinin hazırlanması;

- mürtəce hay kilsəsi və ibtidai-insan hay sürüsü tərəfindən son əsrlərdə türk-müsəlman mənşəli sakral irsimizə qarşı yönəlmiş və davamlı olaraq davam etdirilən “dini-teoloji soyqırımı” siyasətinin qar-

şısının alınması;

- üç imperiya (bizans, fars və rus) sərhədlərinin təmas hissəsində köklənən türk-müsəlman dini irsinin özgürlüyünün qorunub saxlanması, ruhani ocaqlarının maddi əsaslarının öyrənilməsi, etnogenetik irfani-təriqət istiqaq-

mətlərinin nəzəri təhlillərinin aparılması... zəruriliyi ilə bağlıdır.

Təsadüfi deyil ki, hay kilsəsinin apardığı saxta və uydurma beynəlxalq təbliğat məkrli üsulları ilə Qərbi Azərbaycanın dini-irfani irsinin xeyli hissəsi XIX əsrin sonlarından bəri artıq “hay sakral abidələri” adı altında yox olmuşdur...

R.S. Əski Türk antroponimi olan Qarahəməzə kəndinin adını hay kilsəsi və sürüsü dəyişərək - “Marmaraşen”, Hacı İlyas kəndinin adını 1978-ci ildən - “Darakert”, Səlim aşırımını - “Vardenyants”... qoyub.

(Yazının hazırlanmasında, həm də Dağ Borçalı mahalı, İlməzli kənd sakini İbrahim İskəndər oğlu Təhməzovun (1941), Dərələyəz mahalının Paşalı nahiyəsi, Köçbəy kənd sakini Kirman Məmiş oğlu Xanlarovun (1947), Uluxanlı nahiyəsinin sakini Sabir Kamil oğlu Hüseyinovun (1956)... məlumatlarından istifadə edilib).

Qismət Yunusoğlu,
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi